

תקציר המאמר:

סיום מסכת הוא מאורע חגיגי. כחלק משמחת המצווה נהגו פייטנים מתפוצות שונות לחבר פיוטים ובהם הציגו את שמחת הלימוד ואת גדולת לומדי התורה. במאמר זה יוצג פיוט שנכתב לסיום מסכת כתובות. את הפיוט חיבר הפייטן ר' עמרם עמאר, אשר חי ופעל באלג'יריה (המאות ה-18, 19). לאורך הפיוט הוא שוזר את שמותיהם של 13 פרקי המסכת, ובד בבד הוא מעניק לשמות הפרקים משמעות אלגורית: יחסי הקב"ה וישראל כיחסי איש ואישה. כמו כן מוזכרים בפיוט נושאים הלכתיים שונים המצויים במסכת, ההופכים לציורי לשון לַיחס אומות העולם לישראל. בדרך זו רוקם הפייטן עלילה לאורך הפיוט ומסייע ללומדים לשנן ולזכור את המסכת שזה עתה סיימו ללמוד.

אודות הכותבת:

ד"ר רות ביתן-כהן עוסקת בחקר השירה והפיוט בצפון אפריקה בכלל ובאלג'יריה בפרט. מלמדת ספרות ולשון עברית במוסדות אקדמיים שונים בארץ.

'עַד הִנֵּה אֶל עֲזָרְנוּ' - פיוט לסיום מסכת כתובות שחיבר ר' עמרם עמאר

מאת: רות ביתן-כהן*

בסיעתא דשמיא זכינו לסיים את מסכת כתובות, וזהו בהחלט מאורע חגיגי. מקור המנהג של סיום מסכת מצוי במסכת שבת ק"ח, ע"ב: "אמר אביי, תיתי לי דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתיה, עבידנא יומא טבא לרבנן" [אמר אביי 'תבוא לי ברכה', כשאני רואה תלמיד חכם שהשלים מסכת אני עורך יום טוב לחכמים]. בימינו כוללת החגיגה קריאת קטע קצר המכונה "הַדְרֵן", על שם המילה הארמית הפותחת את נוסח הקריאה, ושהוראתה – 'חוזרים אנו' (הוראת השורש הארמי הד"ר הוא חז"ר); מעין הצהרת התחייבות לחזור על החומר הנלמד¹:

הַדְרֵן עֲלֵךְ מִסְכָּת [שם המסכת] וְהַדְרֵן עֲלֵךְ, וְדַעְתָּן עֲלֵךְ מִסְכָּת [שם המסכת] וְדַעְתָּן עֲלֵךְ. לֹא נִתְנָשִׁי מִינֶךָ מִסְכָּת [שם המסכת] וְלֹא תִתְנָשִׁי מִינֵנוּ, לֹא בְעֵלְמָא הֲדִין וְלֹא בְעֵלְמָא דְאַתִּי (= חזרנו עלייך מסכת [...] וחזרת עלינו. דעתנו עלייך מסכת [...]) ודעתך עלינו. לא נשכח ממך מסכת [...] ולא תשכחי מאיתנו, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא).

בהמשך החגיגה נהוג לומר 'קדיש' ולערוך סעודת מצווה, כדברי הרמ"א (שולחן ערוך, יורה דעה, ס' רמו, סעיף כו): "כשמסיים מסכת, מצוה לשמוח ולעשות סעודה, ונקראת סעודת מצוה".

את שמחתם הגדולה ביטאו תלמידי החכמים וקבוצות הלומדים באמצעות 'פיוטי הדרן'. אלה נכתבו החל מהמאה ה-17, ולפיכך הם נחשבים כסוגה חדשה יחסית בשירת הקודש העברית. עד כה נמצאו 66 פיוטים מסוגה זו בקהילות ישראל, כגון: איטליה, אמסטרדם, אלג'יריה, מרוקו, ג'רבה (תוניסיה), בבל ואשכנז².

בפיוטים ובשירים לסיום מסכת ביקשו פייטני צפון-אפריקה ומשורריה להציג את שמחת הלימוד ואת גדולת לומדי התורה בפני השומעים על מנת למשוך את לבם ללימוד התורה. יש ששירים אלה מזכירים את פרקי המסכת ואת סדר הלימוד, בבחינת חזרה על החומר הנלמד ושינונו, יש שהם מציינים את שמחת הלימוד על כל שלביו: אווירת בית המדרש, חדרות הלימוד; יש שהם מציינים את שמות פרשני התלמוד ועורכיו, אך המשותף לכולם – בסיום מופיעה בקשה לגאולה³.

ברצוני לשתף אתכם בפיוט לסיום מסכת כתובות שחיבר ר' עמרם עמאר (אלג'יר, המחצית השנייה של המאה ה-19 – ליורנו, המחצית הראשונה של המאה ה-20) [1835 לערך].

לאורך הפיוט שוזר הפייטן את שמותיהם של שלושה עשר פרקי המסכת (כל פרק קרוי על שם המילים הפותחות את המשנה הראשונה בו) וזאת על מנת להזכיר ללומדים את אשר למדו. אולם בד בבד מוענקת לשמות הפרקים משמעות אלגורית: יחסי הקב"ה וישראל כיחסי איש ואישה. מוזכרים בו אף עניינים הלכתיים שונים המצויים במסכת, ההופכים לציורי לשון לַיחס אומות העולם לישראל. כך נרקמת בפיוט עלילה טבעית המושכת את לב השומעים⁴, דבר המסייע לשנן ולזכור את אשר נלמד.

עַד הִנֵּה אֶל עֲזָרְנוּ

חריזה: א/א/א/ת/ת/ב/ב/ב/ת/ת/ג/ג/ג/ת/ת [...] **משקל:** שמונה הברות פונטיות בצלע.

חתימה: עמרם עמאר חזק לעד.

כתובת: ס"י [סימן] עמרם עמאר חזק לעד לסיום גמ' [גמרא] כתובות.

עדי הנוסח: בית המדרש לרבנים ניו-יורק 4540, דף 244א–245א; הנדפס אצל נזרי⁵ טורים 38–40.

	עד הנה אל עזרנו / אנו בני החבורה, תלמוד קטן החכמנו / דיניו הן הן גופי תורה מפרק בתולה נשאת / בת נדיב נפשה מרה לה, בזכירה היא מתאמצת / מזיווג קדוש נודע לה, כוס הפירוד לו מוצצת / באשה שנתארמלה.	5
עד הנה	אלו נערו שנו / לשון, הן בנות קטורה, היכלי אל, אמרו, נתנו / להם, ישימו קטורה. רבים אמרים: 'בת עויתה, / ימי טובתה עברו, האם נערה שנתפתתה / בתוליה לה חזרו?' חיש תרדפם אלי אתה / באף, על פי שאמרו, קנא לשמך, לא לנו, / השם הנכבד הנורא, איך לידי מדה זו באנו / לנו שם מזונה קורא ?	10
עד הנה...	מדין אדון בעל אשה / מיגיעי שמנו עשתו, פרק מציאת האשה / קראו 'מלא' בו התעשתו, אף מהנאת תשמשה / אין איש המדיר את אשתו. רק בפרך רדו בנו / ענו פחה שח פזורה, על לא חמס אותה דנו / חנם, הרשת מזורה.	15
עד הנה...	על האשה שנמלו לה / בתלקה רק דין ודברים, לבי כואב איך אל כלה / צרה הכתיב עושה אורים הנותר לאשתו הוא לה / דינר מוסיף על דינרים. מלפנים אהבנו / אהבה לפנים מן השורה, ובאחרית העניינו / במשקל ובמשורה.	20
[עד הנה...]	מה תאמרו לי: 'אדם עשוי / להתנחם מדאגתו' ? איך ראש שפל נושא משוי / ארצה מורם עם קומתו ? אכן, מי שהיה נשוי / נכפפה הדרת שדרתו. פשע רב הוא השפילנו / הוא המקלקל לי השורה, הוא החזיק יד מחרידנו / מבלי הסכמת השורה.	25
[עד הנה...]	אלמנה ניזונית חופשה / בא ברמיזה צנועה, רבי הנתאר בקדושה / פרקה הקדים ביריעה, אף הנושא את האשה / באחרית בא אות ישועה. רמז זה סימן טוב לנו / מרבי דגל התורה, זיווג יעלת חן בשרנו / סוף הכבוד לבוא הורה.	30
[עד הנה...]	ראש פרק שלושה עשר / שני דיני גזירות, קראתי יה מן המצר / נשיא העמיד דוד גין רות, פלגו קיסר הוא עם קיסר / דוד אחר כדבר חברות. מופלא לעין ענינו / ימלא הבית אורה, חוץ מהדרת נוי בנינו / המקום שהוא מה נורא.	35
[עד הנה...]	חזקי בת יעלה אהובה / שמחי במסכת כתובות ! לך ישועה קרובה / יהיה בך עוד דין כתובות, עוד ארצה לך מראות חבה / על ספר נביא כתובות.	40

גִּזְעַי יִשִּׁי אֶז יִחַנּוּ / בּוֹ, רוּחַ עֲצָה וּגְבוּרָה,
 זִקְנֵי תוֹרָה קוֹלָם יַעֲנוּ / לוֹ, אֲרִיָּה שֶׁבְּחִבּוּרָה. [עד הנה...]
 לְעֵד יוֹם יוֹם גּוֹבֵר חֶשְׁקִי / בְּעִבּוּדֵי מֶלֶךְ הָאֲדִיר,
 מִמְּאֻמֵּינִי שֶׁם חֶלְקִי / זִיפְנִי לְקִדּוּשַׁת חֶדֶר,
 הִטְרִיפְנִי לַחֵם חֻקִּי / מִבְּלִי הַחֲלָפֶת סֶדֶר. 45
 בְּרָכּוֹ עָמִי אֶל עֲזָרְנוּ / יָחַד בְּכַתְרָה שֶׁל תוֹרָה,
 שֶׁהִחְיֵינוּ וְקִיֵּימְנוּ / הַיּוֹם אֶל שְׂמִיחַת הַתּוֹרָה. [עד הנה...]

אודות הפיוט

הפיוט פותח ב'מדריך' (מעין 'פזמון חוזר') ולאחריו שלושה חלקים. במדריך מתוארת חבורת הלומדים שסיימו ללמוד את המסכת, והחכימו מ'תלמוד קטן' – פרשנותו של ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) המצויה בסוף התלמוד: 'עַד הֵנָּה אֶל עֲזָרְנוּ / אָנוּ בְּנֵי הַחִבּוּרָה // תִּלְמוּד קָטָן הִתְקַיְּמָנוּ / דִּינָיו הֵן הֵן גּוֹפֵי תוֹרָה' (טור' 1–2). יש לציין כי בקרב קהילות צפון-אפריקה נהוג היה ללמוד את הגמרא באמצעות פירוש הרי"ף.
 חלקו הראשון ארוך ומרכזי (טורים 3–27), בו מתוארת כנסת-ישראל שנישאה לדודה – הקב"ה (טורים 3–4), אבל הדוד עזבה (טור 5) משום שבגדה בו, והחלה לעבוד עבודה זרה (טור 8). בהמשך מתוארות אומות העולם המתעללות בה, והקב"ה, כביכול, מסתיר פניו מסבלה (טורים 16, 19).
 אות לישועה ולתקווה במערכת היחסים הרעועה בין בני הזוג ניתן למצוא בחלק השני של הפיוט (טורים 28–37): 'רָמַזָּה סִמֶּן טוֹב לָנוּ / ...זִיוֵּג יַעֲלֶת חֵן בְּשָׁרְנוּ / סוֹף הַכְּבוֹד לְבוֹא הוֹרָה' (טורים 31–32). שיקום מערכת היחסים בין עם ישראל לקב"ה והפיכתה לקשר בל ינתק נרמזת בתיאור דוד המלך (טור 34) ובבניית בית המקדש: 'חוּץ מִהֶדְרֵת נֹזֵי בְּנֵינוּ / הַמָּקוֹם הָהוּא מֵה נוֹרָא' (טור 37).
 בחלקו האחרון (טורים 38–47) ניכרים דברי עידוד וחיזוק של הקב"ה לעמו על הגאולה הקרובה לבוא (טור 40). בנוסף שוטח הפייטן תפילת הודיה אישית לקב"ה על ששמו בין יושבי בית המדרש: 'מִמְּאֻמֵּינִי שֶׁם חֶלְקִי / זִיפְנִי לְקִדּוּשַׁת חֶדֶר' (טור 44). בסיום הפיוט חוזר הפייטן ומודה לקב"ה שהביא אותו ואת חבורת הלומדים למעמד מרגש וחשוב זה של סיום לימוד המסכת: 'בְּרָכּוֹ עָמִי אֶל עֲזָרְנוּ / יָחַד בְּכַתְרָה שֶׁל תוֹרָה // שֶׁהִחְיֵנוּ וְקִיֵּימְנוּ / הַיּוֹם אֶל שְׂמִיחַת הַתּוֹרָה' (טורים 46–47).
 לסיום, ניכר כי ר' עמרם עמאר ממשיך את קודמיו, פייטני צפון-אפריקה, שכתבו שירים ופיוטים לסיום מסכת. בדומה להם, גם הוא ביקש להציג את שמחת הלימוד ואת גדולת לומדי התורה בפני השומעים, ואף לסייע בשינון ובזכירת הפרקים שנלמדו. כל זאת כדי למשוך את לבם וליבנו ללימוד הגמרא.

* להרחבה ראו: ביתן-כהן, ר', 'לשיר את הגמרא כדי לזכור אותה' – על פיוטים לסיום מסכת שחיבר ר' עמרם עמאר, כעת, ג (תשע"ח), עמ' 131–143.

¹ אבן ישראל (שטיינזלץ), ע' (תשס"ד). **מסכת ברכות**, ירושלים: המכון הישראלי לפרסומים תלמודיים.
² על מקורות נוספים לחגיגת סיום לימוד מסכת ראו: נורי, מ' (תשס"ח). פיוטי הדרן לסיום לימוד מסכת: סוגה חדשה יחסית בשירת הקודש העברית, בתוך: אלכסנדר, ת', טובי, י', עמישי-מייזליש, ז' ושורצולד, א' (עורכים), **איגוד – מבחר מאמרים במדעי היהדות, לשונות, ספרויות אמנויות**, כרך ג, (עמ' 95–116) ירושלים: האיגוד העולמי למדעי היהדות.
³ שם, עמ' 101.
⁴ שם, עמ' 108.
⁵ שם, שם.